

Pedaqoji fikir tariximizdən

**MAARİFÇİLİK VƏ TÜRKÇÜLÜK İDEYASININ
TƏBLİĞİ TARİXİNDƏN**

Sərdar Quliyev
pedaqoji elmlər doktoru, professor

Mehparə Quliyeva
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru

Açar sözlər: *maarifçilik, türkçülüük, Azərbaycan bayrağı.*

Ключевые слова: *просвещительство, тюркизм, Флаг Азербайджана.*

Key words: *enlightenment, Turkism, Azerbaijan flag.*

Azərbaycanda təhsilimizin və mətbuatımızın inkişafında, milli şüurun oyanmasında özünəməxsus xidmətləri olan dahi şəxsiyyətlərdən biri də Əlibəy Hüseynzadədir. Hüseynzadə (Əli Turan) 1864-cü il martın 8-də Salyan şəhərində anadan olmuşdur. O, ilk təhsilini evdə və mollaxanada almışdır. Atası Molla Hüseyn Tiflisə məktəb müəllimi təyin olunduqdan sonra Əlibəygilin ailəsi ora köçür. Lakin bir neçə ildən sonra atası vəfat edir və balaca Əli babasının himayəsinə keçir. Babası Şeyx Əhməd Salyani Qafqaz müsəlmanlarının ruhani başçısı - şeyxüislam olmaqla açıqfikirli bir şəxs idi. O, nəvəsi Əliyə ərəb, fars dillərində dini elmlərdən zəruri bilik verməklə yanaşı, onun Tiflis klassik gimnaziyasında təhsil alması qayğısına da qalır.

Bu istedadlı gənc 1885-ci ildə Tiflis gimnaziyasını müvəffəqiyyətlə bitirib ali təhsil almaq məqsədilə Peterburqa gedir. O, həkim olmaq istəyirdi. Lakin Peterburq universitetində tibb fakültəsi olmadığından təbiət-fizika fakültəsinə daxil olur. O, həm də universitetin şərqsünsəliq fakültəsində azad dinləyici kimi mühazirələrdə iştirak

edir. Əlibəy Peterburq rəngkarlıq akademiyasının da məşğələlərinə gedir.

Ə.Hüseynzadənin Peterburq universitetində təhsil aldığı illər Rusiyada tələbə gənclər arasında inqilabi hərəkatın gücləndiyi dövrə təsadüf edir. Belə bir mühitdə Peterburq universitetini bitirən Əlibəy həkimlik təhsili almaq üçün İstanbula gedir. O, bütün maneələri dəfə edərək Türkiyə proqramı əsasında ibtidai, orta və ali məktəblər üzrə bir neçə dəfə imtahan verir. Nəhayət, onu universitetin hərbi tibb fakültəsinə qəbul edirlər.

Əlibəy hələ gəncliyindən Avropa mədəniyyəti və ədəbiyyatı ilə yaxından tanış idi, üstəlik Rusiyadakı ictimai-siyasi vəziyyəti də yaxşı bilirdi. Ona görə də tez bir vaxtda öz ağılı və biliyinə, dünyagörüşünün zənginliyinə görə həmkarlarına ciddi təsir edir və onlar arasında böyük hörmət qazanır. Onun siyasi fəallığı daha da güclənir. Tələbə yoldaşları İbrahim Tema, İshaq Süküti, Abdulla Cövdət və b. ilə birlikdə "İttihad və tərəqqi" partiyasını yaradır. Bu partiyanın məqsədi Türkiyədə müstəbidlik rejimini yıxmaq, ölkədə demokratik bir dövlət və

müasir cəmiyyət qurmaq, eyni zamanda dünyadakı bütün türklərin birliyinə nail olmaqdan ibarət idi.

Ə.Hüseynzadə Türkiyədə çıxan “Rəmazan bağçası”, “Məlumat” məcmuələrində, Qahırdə nəşr olunan “Türk” qəzetində bədii tərcümələrini, orijinal əsərlərini, məqalələrini dərc etdirir.

İllər keçdikcə “İttihad və tərəqqi” partiyasının fəaliyyəti sultan xəfiyyələrinin diqqətini cəlb edir və gizli şəkildə siyasətlə məşğul olmaq xeyli çətinləşir. Elə bir vəziyyət yaranır ki, Əlibəy daha Türkiyədə qala bilmir. Dostlarından biri ona xəbərdarlıq edir ki, bir azdan sultan xəfiyyələri ittihadçıları həbs etdirib gecə ikən Bosfora atdıracaqdır. Bu sözləri deyən şəxs Əlibəyin tanışı - Hindistana qənd aparan bir tacir idi. Əlibəy paltarını dəyişib sahilə gələrək səhərə kimi qənd çəlləklərinin birində gizlənir və sübh tezdən Hindistana yola düşürlər. Bir müddət Hindistanda qalan Əlibəy oradan İrana keçir və buradan da vətəninə - Azərbaycana qayıdır.

O, 1904-cü ildən Bakıda Səadət mədrəsəsində müəllimlik və müdirlik edir. Az vaxtda Ə.Hüseynzadə şəhərin mədəni və ictimai həyatının aparıcı şəxsiyyətlərindən birinə çevrilir. H.Z.Tağıyev ziyalıları birləşdirən milli qəzetə ehtiyacı nəzərə alaraq imperator həzrətlərinə müraciət edib qəzet çıxarmağa icazə istəyir. İcazə alındıqdan sonra 1905-ci ilin iyunundan etibarən Bakıda “Həyat” adlı qəzet fəaliyyətə başlayır. Qəzeti əvvəlcə Əlimərdan bəy Topçubaşov (müdir), Əlibəy Hüseynzadə və Əhmədbəy Ağayev (redaktorlar) birlikdə çıxarırdılar, lakin bir qədər keçdikdən sonra Əlimərdan bəy Duma məclisinə seçildiyindən, Əhmədbəy isə ayrırlaraq “Irşad” adlı qəzet çıxarmağa başladığından “Həyat” a təklikdə Ə.Hüseynzadə rəhbərlik edirdi.

Xalqın milli şürunu oyatmaq uğrunda “Həyat”ın apardığı böyük iş çar senzurasının

və erməni xəfiyyələrinin nəzarətindən qaçmir. Ona görə də nəşr olunduğu ilk gündən qəzeti təqib edirdilər. Bu səbəbdən də 1906-cı il sentyabrın 3-də “Həyat” qəzeti “zərərli istiqamətlərinə görə” dayandırılır. Aradan az müddət keçmiş Ə.Hüseynzadə daha ciddi bir orqan - “Füyuzat” adlı həftəlik jurnal nəşr etməyə başlayır.

1906-cı il noyabrın 1-dən nəşrə başlayan “Füyuzat” “Həyat”ın işini davam etdirir, milli düşüncəli ziyalıları, ədibləri öz ətrafında birləşdirirdi. “Füyuzat”ın tutduğu yol türkçülük, müsəlmançılıq və avropalaşmaq yolu idi.

“Füyuzat”ın da nəşri uzun çəkmir, az keçmiş o da bağlanır. Əlibəy bir neçə il Səadət məktəbində işləyir və həmin illərdə “Irşad”, “Tərəqqi”, “Həqiqət” kimi qəzətlərdə məqalələrlə çıxış edir. Onun “Siyasətfürusət” /At oynatmaq siyaseti/ əsəri həmin illərin məhsuludur.

1905-1907-ci illər rus inqilabından sonra irtica getdikcə güclənir və mütərəqqi fikirli adamların, milli düşüncəli xadimlərin təqibləri başlayır. Vəziyyəti belə görən Əlibəy - 1910-cu ildə yenidən Türkiyəyə mühacirət etməyə məcbur olur.

Ə.Hüseynzadə Türkiyədə İstanbul universitetinin tibb fakültəsində professor vəzifəsində çalışır, eyni zamanda elmi, ədəbi, siyasi fəaliyyətini davam etdirir. O, 1912-ci ildə ailə qurmuş, əvvəlcə qızı, 1914-cü ildə isə oğlu dünyaya gəlmüşdür.

Əlibəy Hüseynzadə Türkiyədə Ə.Ağayev, Z.Göyəlp, Y.Akçura oğlu, M.Rəsulzadə və b. ilə birlikdə “Türk ocağı” dərnəyini təşkil edir, dövri mətbuatda şeirlərini, məqalələrini, tərcümələrini dərc etdirir, tibbə dair əsərlər yazır. Birinci dünya müharibəsi zamanı “Turan heyəti” adında bir qrupun tərkibində Avropaya - Stokholma gedir. O, Avropana türkçülüyü təbliğ etməklə yanaşı, türk xalqlarının hüquqlarını müdafiə edir. Mustafa Kamal Atatürkün hökumətində bir sıra

vəzifələrdə işləyir.

1926-cı ildə Bakıda keçirilən türkoloji qurultaya dəvət olunur, orada məruzə ilə çıxış edir. Onun məruzəsi yüksək qiymətləndirilir.

1933-cü ilə qədər İstanbul universitetində işləyən Əlibəy ömrünün son illərində ədəbi yaradıcılıq və tərcüməciliklə məşğul olmuşdur. O, 1940-cı il martın 17-də vəfat etmiş və İstanbulun məşhur Qaracaəhməd qəbiristanlığında dəfn olunmuşdur.

Ə.Hüseynzadə Azərbaycanda işlədiyi, fəaliyyət göstərdiyi illərdə xalqımıza öz milli mənsubiyyəti, şanlı tarixi ilə qırur hissi yaratmağa, ədalət və bərabərlik ideyaları aşılamağa çalışırdı.

Böyük türk alimi Z.Göyalp Ə.Hüseynzadənin irəli sürdüyü türkçülük, müsəlmançılıq, müasirlik kimi üçlük düsturunu yüksək qiymətləndirərək deyirdi ki, bu üçlü düstur türk dünyasında yeni üfüqlər açmışdır. Heç kimə sağlığında dahi deyilmədiyi halda, Ə.Hüseynzadəyə dönə-dönə dahi deyə müraciət olunmuşdur. Bu sözü onun haqqında Ə.Qəmküsər, Ü.Hacıbəyli, M.S.Ordubadi və qeyriləri işlətmışlar. Azərbaycan bayrağını mənalandıran üç mühüm amilin yaradıcısı da Ə.Hüseynzadə olmuşdur. Türkçülüyün ilk mütəfəkkiri Əlibəy Hüseynzadəyə türkçülük, islamçılıq və müasirlik Avropa mədəniyyətini bir tezis, antitezis və sintez şəklində prinsip olaraq müəyyənləşdirmək şərəfi nəsib olmuşdur.

Ə.Hüseynzadə "Hali vətən" şerində vətənin halını belə təsvir edirdi:

Ucundadır dilimin,
Həqiqətin böyüyü.
Nə qoydular deyəyim,
Nə kəsdilər dilimi.
Bilirsənmi, çü hala
Nə etdilər Vatana?
Nə qoydular uyuya,
Nə qoydular oyana.

"İnsanlar, insanlar"... adlı fəlsəfi

şəirində Ə.Hüseynzadə bəşər tarixinə ekskurs edərək insanların nələr törətmədiyini, nə kimi zülmlər etmədiyini yada salır, insanları azadlığa, bərabərliyə, qan tökməməyə çağırır: "Ölən kim, öldürən kim, zülm edən kim, ağlayan kimdir? Bir az fikir etməyin: Sizdən deyilmə onlar, insanlar? Zülm edən siz, cəllad sizdən, bu halı insan vicdanı necə qəbul edir, insanlar?"

"Bu da, yahu, keçər" adlı şerində isə belə yazdı:

Zülmət və şər bulsa da bir dəm zəfər,
Pərtəv hökm etsə də zülmət əgər.
Sansa da ənvari-kamal və hünər,
Qəm yemə, səbr et, bu da, yahu keçər.
Millətə, milliyyətə, hüriyyətə
Aşıq olan uğrasaq da möhnətə
Yarı Vətən düşsə də, şər qurbətə,
Qəm yemə, səbr et, bu da, yahu keçər.

Ə.Hüseynzadə Şərqiñ islam aləminin elmin inkişafındaki xidmətinə yüksək qiymət verərək deyirdi ki, aləmi-islamın: türkün, ərəbin, farsın çoxlu, istənilən qədər alımları, həkimləri, ədibləri, şairləri, qəhrəmanları, dəhiləri vardır. Lakin əmin olmalıdır ki, zülməti-cəhalət üzündən biz onların mənəviyyati-asarınə vaqif olmadığımız halda, avropalılar əllərindəki şöleyi-maarif sahəsindəki bu asardan bizdən ziyadə istifadə edirdilər.

İndi bizə deyirlər ki, madam ki, ingilislər, firənglər, filanlar böylə imişlər, nə üçün "Füyuzat"ınızda onlara müraciət edirsiniz? Ortaya gah Hötenin "Faust"unu, gah Şekspirin "Yuli Sezar"ını, gah nəbilim hankı avropalının hankı əsərini ortaya çıxarırsınız? Avropalaşaq, firəngləşək deyirsiniz? Lakin ey oxucu, müraciətdən müraciətə fərq var; biz avropalaşanların özlərinə deyil, onların ədəbiyyatlarına, sənayelərinə, elm və maariflərinə, nəşriyyat və ixtiralarına müraciət etmək istəyirik. Biz istəyirik ki, islam ölkəsinə onların beynləri, ağılları girsin, boğazları, mədələri girməsin. Biz istəyirik ki, ölü-

kəmiz onların beyinlərini həzm etsin, yoxsa mədələrində həzm olunmasın. Bu gün onların mədələrində həzm olunmamaq üçün bir çarə varsa, o da onların beyin möhsullarını alıb həzm etməkdən başqa bir şey deyildir.

Ə.Hüseynzadə onu da qeyd edirdi ki, türkdə, türklərdə, türk qövmünün fitrətində bir sıra əsəri-düha, bir fövqəladə istedad vardır, meydan, müsaид, məkan və zaman müvafiq olduqca, o, istedad, elm və hünər aləmində xarüqələr yaradar. O düha cahangirlıq asimanında yıldırımlar kimi bərq vurar, Teymurlənglər kimi atəşpərələr hədiyyə edər, o, atəş zəkayı elm və fənn çəmənlərin də şükufələr, meyvələr təhvıl edər, Uluqbəy kimi böyük şəxsiyyətlər yetişdirər, o, şevqi-məali hikmət və fəlsəfə bəhrində mövzuan imaq olur, sahili-bəşəriyyətə Fərabi kimi dürdənələr atar, o, ətri-tülyat evci bəlayi mənaya doğru savad edib oradan Mollayı Rumi, Əlişir Nəvai, Füzuli, Kəmal, Hamid şəklinde təcəssüm eylər, meydani-süxənnə əbri-neysan kimi dürərbar və gövhərlər olur.

Ə.Hüseynzadə deyirdi ki, azadlıq zehinləri, fikirləri, xətaları bəşərin bütün ruh və mənəviyyatını ülviyətə sövq edən qüvvədir. Onun yolunda neçə-neçə dahilər, əzəmətli şəxsiyyətlər məhbəslərdə, qürbətlərdə, Sibir çöllərində hər növ iztirabı, hər növ əzab və cəfanı qəbul etmişlər. O, nə qüvvədir ki, onun zühhuru, bəşəriyyətin ona nailiyəti bu mənəvi əzablara, zəlzələlərə bais olub məmləkəti sərasər bir mübarizə meydanına çəvirdi... Yaşa azadlıq! Onun fikrincə, qaranlıq elə bir şeydir ki, onun hökm-fərman olduğu məkanlarda və zamanlarda insan nə özünü, nə də əynindəki paltarına, nə də yerin daxili və xaricini verə bilmir. Bunları görmək, istifadə edə bilmək ancaq işıq sayəsində ola bilər. Mənəvi zülmətlə mənəvi ziya da bunlar kimidir. Deməli, millətə elm, maarif, təhsil lazımdır. Bunu isə məktəblə, müəllimlə əldə etmək olar.

Ə.Hüseynzadənin ədəbi-elmi irsi bugün də bu əmələ xidmət edir və öz əhəmiyyətini itirmir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Hüseynzadə Ə. Seçilmiş əsərləri. Bakı: Çəşioğlu, 2007.
2. Məmmədov X. Ə.Hüseynzadə və "Molla Nəsrəddin". // Ədəbiyyat qəzeti, 1991, 3 may.
3. Azər Turan. Əlibəy Hüseynzadə. Moskva: Salam press, 2008.
4. Bayramlı O. Türklaşmək, islamlaşmaq və Avropalaşmaq. // "Respublika" qəzeti, 15 may, 2002.
5. Böyük maarifçi, türkçülüyün atası. // Azərbaycan məktəbi, 2010, № 5.

С.Кулиев,
М.Кулиева

Об истории пропаганды просвещенческих и тюркских идей

Резюме

Алибеку Гусейнзаде, как первому мыслителю-тюрокисту, выпала честь определить принципы тюрокизма, ислама и современной европейской культуры в виде тезиса, антитезиса и синтеза.

S.Guliyev,
M.Guliyeva

From the history of enlightenment and turkism ideas

Summary

Ali beck Husseinzadeh played great role in awakening national consciousness of the people. He, as a first thinker-Turkism did his best to define principles of Turkism, Islam and modern European culture in the form of the thesis, antithesis and synthesis.